

Repliek

JOGGLI MEIHUIZEN

Naar aanleiding van Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2003; Amsterdam: Boom, 2003, 848 blz., €45,-, ISBN 90 5352 883 0; tweede druk, ISBN 90 5352 960 8 (pbk.)).

‘Wat helaas juist [is,] is dat wij in het begin van de bezettingstijd ons slap hebben gedragen. Als handelsvolk zijn wij steeds uit op een compromis ook al is dat met de duivel.’¹ Gevolg van die Nederlandse handelsgeest: naar mate de Duitse bezetting voortduurde, werd economische collaboratie een algemeen verschijnsel. Meer dan de helft van de industrie was in de lente van 1944 werkzaam ten behoeve van de Duitsers. Gezien de omvang van deze hulpverlening aan de vijand was bestraffing van alle collaborateurs praktisch onmogelijk. Gestreng recht doen zonder aanzien des persoons en de wederopbouw waren met elkaar onverenigbaar. Dat het bedrijfsleven na de oorlog ter verantwoording werd geroepen, zag de naoorlogse regering dan ook vooral als een noodzakelijk kwaad. Een en ander betekende dat van de ruim 30.000 economische collaboratiezaken slechts een vijfde door het openbaar ministerie in behandeling is genomen. Van die circa 6.000 zaken is het overgrote deel buitengerechtelijk afgedaan; slechts ongeveer 10% daarvan is voor de strafrechter gekomen.

De opsporing en vervolging van economische collaborators in Nederland was willekeurig. Er ontbraken duidelijke richtlijnen. De ene zaak werd wel vervolgd, de andere, soortgelijke zaak niet. Er was willekeurige distributie van zaken over de bijzondere gerechtshoven, tribunalen en zuiveringsraden voor het bedrijfsleven. Het bedrijfsleven sprak in dit verband van ‘terreur’. Economische collaborators werden in vergelijking met politieke collaborators en ‘wapendragers’ mild bestraft. In die zin was er sprake van rechtsongelijkheid. Maar er was ook rechtsongelijkheid tussen economische collaborators: de ‘kleintjes’ werden doorgaans wel gearresteerd en de ‘grote jongens’ slechts sporadisch. In geval van berechting werden aan de ‘kleine vissen’ zwaardere straffen opgelegd dan aan de ‘grote vissen’. Voorts werd de verantwoordelijkheid voor de oorlogsproductie, zoals de aanleg en uitbreiding van vliegvelden, uitsluitend de industriëlen aangerekend en niet de overheidsfunctionarissen die adviezen hadden gegeven die als vrijbrieven voor deze collaboratie konden worden beschouwd.

Het herstel van de Nederlandse samenleving en in het bijzonder het belang van de economische wederopbouw bepaalden in belangrijke mate de gang van zaken. De rechtsongelijkheid die daaruit voortvloeide, was voor communistische politici reden om te spreken van ‘princiële klassenjustitie’, terwijl leden van de rechterlijke macht het hielden op de leuze ‘deviezen boven recht’. Voor de oud-illegaliteit, sterk vertegenwoordigd in de met economische collaboratie belaste opsporingsdiensten, was dit reden de bestraffing een ‘aanfluiting’ te noemen. Ten slotte beschouwde de regering de bestraffing van economische collaboratie als een ‘noodzakelijk kwaad’. Haar beleid werd in feite bepaald door één doelstelling: deze bestraffing zo spoedig mogelijk te beëindigen. Kwam dat streven in gevaar, dan werd er bijgestuurd. De regering wist zich daarbij gesteund door een brede parlementaire meerderheid; slechts de communisten en een handjevol socialisten en gereformeerden uitten kritiek.

‘Terreur’, ‘princiële klassenjustitie’, ‘deviezen boven recht’, ‘aanfluiting’ en ‘noodzakelijk

¹ Jhr. J. J. G. Beelaerts van Blokland, zoals geciteerd in *Noodzakelijk kwaad*, 746.

kwaad'. Alle betrokkenen hadden zo hun eigen, veelal verbitterde oordeel over de bestraffing van economische collaboratie — een bestraffing die gedictieerd werd door opportunisme in dienst van de wederopbouw. Dit is in het kort de conclusie van mijn proefschrift. De bijdragen van H. A. M. Klemann en S. Faber veronderstellen bekendheid met de inhoud daarvan zonder op de algemene lijn van mijn betoog in te gaan.

In navolging van J. Th. M. Houwink ten Cate² heeft Klemann zich op sleeptouw laten nemen door de verweren die na de oorlog door of vanwege de industriëlen zijn gevoerd om hun handelwijze tijdens de bezetting te rechtvaardigen dan wel te verontschuldigen. Dachten de industriëlen nog in termen van verzet, sabotage of trainieren, bij Klemann zijn die begrippen eenvoudig geëcarteerd of — zoals E. Buyst en W. Lefebvre het recentelijk in dit tijdschrift formuleerden — 'complexloos' opzijgeschoven.³ Zijn betoog komt er kort gezegd op neer dat vanwege de 'totale oorlog' er in feite maar één aannemelijke houding was, namelijk die van 'totale collaboratie' (al zou Klemann hier ongetwijfeld liever van 'aanpassing' dan van 'collaboratie' spreken⁴). Hierin overtreft hij figuren als dr. F. H. Fentener van Vlissingen en mr. D. U. Stikker die meenden, 'dat er toch ergens een grens moet zijn, anders zou men tenslotte alle eischen [van de Duitsers] moeten inwilligen, zoodat men toch ergens bereid moet zijn 'neen' te zeggen.'⁵

Hét industriële verweer bij uitstek luidde dat men in functie was gebleven en had gecollaboreerd om het bedrijf vrij te houden van directe vijandelijke inmenging en om het personeel aan het werk en de outillage intact te houden. Deze zienswijze werd gedeeld door alle vooraanstaande industriëlen (onder wie de directeur van de machinefabriek Jaffa te Utrecht, W. H. Cos⁶), commissarissen en bankiers die zich over deze problematiek hebben uitgelaten:

Men oordeelde ook achterna beschouwd de aangenomen houding de meest dienstige in het Nederlandsch belang en was ook nu nog te goeder trouw ten volle overtuigd, ten eerste, dat de lijdensweg van het Nederlandsche volk oneindig zwaarder geweest zou zijn dan het geval is geweest, indien de leiding der bedrijven zich aan hare functie had onttrokken, ten tweede, dat alsdan ook de politieke propaganda van vijandelijke en met den vijand sympathiseerende elementen een veel grooter resultaat zou hebben gehad dan thans en ten derde, dat men zijn beste krachten op gevaarlijke paden had gegeven aan een strijd met ongelijke krachten in uiterst moeilijke omstandigheden. Ook wanneer men in bepaalde gevallen indertijd misschien anders zou hebben gehandeld, indien men toen de mentaliteit van den vijand en den door hem gevolgden koers zoo goed had gekend, als eerst langzamerhand het geval is geworden, zoo meende men toch, dat de algemeene houding van de leiding der bedrijven juist is geweest.⁷

De zwakke schakel in dergelijke verklaringen van industriële zijde is het zeer speculatieve karakter (het hoge 'zou-gehalte'): nergens werd onomstotelijk aangetoond dat door het

2 J. Th. M. Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingspolitiek in mei-juni 1940', *BMGN*, CV (1990) 186-230.

3 E. Buyst, W. Lefebvre, 'De Nederlandse economie tijdens de Tweede Wereldoorlog bekeken vanuit een Vlaams/Belgisch perspectief', *BMGN*, CXIX (2004) 193.

4 Zie voor mijn kritiek op het verwarrende begrip 'aanpassing' of 'accommodatie': *Noodzakelijk kwaad*, 16-17 en 748.

5 *Noodzakelijk kwaad*, 557.

6 Zie bijvoorbeeld zijn verklaring van 14-02-1949, in dossier inzake C. P. Herberhold, Nationaal Archief, CABR, 57781 (tribunaal Utrecht 3093).

7 Aldus in 1946 de Rotterdamse jurist G. Nauta, die als spreekbuis fungeerde van de directies van zestien grote metaalbedrijven, waaronder de Hoogovens, Werkspoor, de RDM en De Schelde, *Noodzakelijk kwaad*, 552-553.

geschipper 'om te redden wat nog te redden viel' het Nederlands belang meer was gediend dan door een principiële weigering om de vijand hulp te verlenen. Daarentegen viel het voordeel dat de vijand had getrokken doorgaans niet te ontkennen.

Jaffa-directeur Cos had volgens het openbaar ministerie in Amsterdam via de Schiedamse scheepswerf Wilton-Fijenoord en de Amsterdamse machine-industrie Werkspoor 'in vrij groten omvang voor de Duitsers gewerkt (onder meer de stuurinrichting der 60 mijnenvegers geleverd).' Hij mocht dan ook van geluk spreken dat de economische collaboratiezaak tegen hem buitengerechtelijk is afgedaan, want het industriële verweer vond in de ogen van de (eigenlijke) bijzondere strafrechter in beginsel geen genade.⁸ De rechter heeft het beroep op deze belangenbehartiging in de meeste gevallen verworpen: ten eerste wegens het speculatieve karakter ervan (558 vlg.) en ten tweede omdat het bedrijfsleven het Nederlands landsbelang categorisch had moeten laten prevaleren boven het bedrijfsbelang (574 vlg.). Daarbij legde de rechter — zeker volgens de huidige maatstaven — de lat hoog, getuige de woorden van mr. D. J. Veegens: 'Het beginsel, dat een burger in oorlogstijd zoo noodig ook zijn vermogen moet wagen — zooals een soldaat zijn leven — is onbetwistbaar.'⁹

Klemann lardeert zijn betoog met sterk normerende oordelen, zoals 'Niettemin zijn beleidsmakers gehouden op het meest waarschijnlijke scenario te anticiperen.' En: 'Bedrijven, instellingen en individuen die dóór wilden gaan, moesten met een Duitse overwinning rekening houden.' En: 'Ondernemers gewend zich aan te passen aan veranderende marktomstandigheden zijn geen helden die gokken op het onwaarschijnlijke scenario dat het goede overwint.' Deze morele oordelen (op de stelligheid daarvan kom ik nog terug) zijn daarom zo opmerkelijk, omdat Klemann mij het uitspreken van zulke oordelen verwijt, oordelen die naar zijn opvatting geen plaats behoren te hebben in een historisch werk. Ik heb mij echter stelselmatig van dergelijke uitspraken trachten te onthouden. Maar kennelijk houdt Klemann de oordelen van functionarissen van de bijzondere rechtspleging voor de mijne. Die heb ik inderdaad op talrijke plaatsen in mijn boek weergegeven zonder daar zelf in te willen treden.

Klemann concludeert in vragende vorm dat de mislukking van de bestraffing van economische collaboratie niet zozeer is terug te voeren op het feit dat de wederopbouw boven de rechtsgang prevaleerde, als wel op het totale karakter van de Tweede Wereldoorlog. Dat maakte zo'n bestraffing volgens hem onzinnig. In mijn proefschrift staat uitvoerig dat juist de 'totale oorlog' de bestraffing — althans vanuit juridisch oogpunt — heeft vergemakkelijkt. De Bijzondere Raad van Cassatie (het hoogste rechtsorgaan van de bijzondere rechtspleging) bepaalde immers dat

bij de uitlegging van het begrip hulpverlening aan den vijand in artikel 102 Wetboek van Strafrecht rekening moet worden gehouden met het gewijzigde karakter van den modernen, collectief gevoerden oorlog;

⁸ Cos werd op 28 december 1949 zogenaamd geclausuleerd onvoorwaardelijk buiten vervolging gesteld door de advocaat-fiscaal bij het bijzonder gerechtshof te Amsterdam, mr. A. H. van de Veen. De beslissing werd gedragen door de gelegenheidsoverweging 'dat niet gebleken is, dat de schuld van betrokkene van zodanige aard is, dat oplegging van een straf of maatregel ingevolge het Besluit Buitengewoon Strafrecht of het Tribunaalbesluit gerechtvaardigd is te achten.' Met deze nogal ondoorzichtige formulering leek advocaat-fiscaal Van de Veen de (bewezen) schuld van Cos te willen verdoezelen. Brief van de officier-fiscaal bij het bijzonder gerechtshof te Amsterdam, mr. G. J. Boelens, aan advocaat-fiscaal Van de Veen, 08-09-1948; Beslissing betreffende onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling inzake W. H. Cos, 28-12-1949, beide in Nationaal Archief, CABR, 107154 (PF Amsterdam T-60638). Zie in dit verband *Noodzakelijk kwaad*, 496-497.

⁹ Veegens was toentertijd raadsheer in de Bijzondere Raad van Cassatie (BRvC) en stond bekend om zijn gematigde, liberale standpunten. Zie *Noodzakelijk kwaad*, 544.

dat in dit licht iedere opzettelijke medewerking aan een streven van den vijand, hetwelk middellijk of onmiddellijk met den oorlog samenhangt en waarin den vijand voordeel voor zijn oorlogvoering ziet, — door welke medewerking de door hem gewenste positie wordt versterkt — moet worden beschouwd als strafbare hulpverlening aan den vijand.¹⁰

Het verweer van de fabrikant die meubels had geleverd aan de Duitse marine — ‘Met stoelen en tafels wordt de oorlog niet gewonnen’ — werd dan ook niet gehonoreerd.¹¹

Zoals gezegd stelt Klemann dat ik in alle toonaarden een normatief, moreel oordeel vel, met de strekking dat het Nederlandse bedrijfsleven moest worden gestraft. Hij acht dergelijke oordelen niet op hun plaats in een wetenschappelijke, historische publicatie. Een dergelijke publicatie dient naar zijn inzicht een beschrijvend karakter te hebben. Het zal Klemann echter niet zijn ontgaan dat noch in de wetenschapsfilosofie noch in de geschiedschrijving of in welke discipline dan ook serieuze wetenschappers zijn te vinden, die menen dat zoiets als neutrale of waardevrije beschrijving mogelijk is.¹² Elke historicus maakt — bewust of onbewust — gebruik van een waarderend of normatief kader van waaruit hij het verleden onderzoekt. Zelfs in de meest ‘beschrijvende’ geschiedschrijving, de droogste opsomming van feiten, zitten normatieve elementen verborgen, al is het maar in de selectie van het materiaal.

In *Noodzakelijk kwaad* heb ik er bewust naar gestreefd om niet mijn eigen subjectieve mening tot de maatstaf te verheffen waarmee ik een historisch proces analyseer. In plaats daarvan heb ik het probleem van de economische collaboratie benaderd vanuit het juridisch-morele kader dat in de tijd zelf voorhanden was. Hoe werd er tijdens en na de bezetting in juridisch-morele zin op economische collaboratie gereageerd? Een gedetailleerde beschrijving van dat proces staat in mijn boek. Ook de evaluatie daarvan heb ik niet willen doen steunen op mijn eigen voorkeur, maar op de morele en juridische overtuigingen die in de tijd zelf gangbaar waren — waarbij de opvattingen van de industriëlen die in het beklagdenbankje terecht kwamen, allerminst over het hoofd zijn gezien.

Om van de door mij gehanteerde methode een voorbeeld te geven: de berechting van economische collaborateurs — een van de belangrijkste onderwerpen in mijn boek — had een wettelijke grondslag. Derhalve bepaalde niet ik maar de toen geldende wet dat economische collaborateurs dienden te worden berecht en bestraft. Immers, het Wetboek van Strafrecht, het Besluit Buitengewoon Strafrecht, het Tribunaalbesluit en het Besluit Zuivering Bedrijfsleven gaven elk een delictsomschrijving van (economische) hulpverlening aan de vijand en zodoende boden zij een grondslag voor opsporing, vervolging, berechting en zuivering daarvan. Voor de rechter ging het niet om de vraag aan welke gedragingen ondernemers of anderen ‘gewend’ waren, al dan niet teneinde zich aan te passen aan veranderende omstandigheden. Het ging erom of die gedragingen in strijd waren met de wet of niet. Die kwestie is onafhankelijk van de vraag of ‘men’ in enig stadium van de Tweede Wereldoorlog heeft gemeend dat de Duitsers wel zouden winnen. Dergelijke speculatie ontsloeg niet van de verplichting de wet te gehoorzamen.

Het beleid van de regering en van het openbaar ministerie berustte dus op een wettelijke grondslag. Dat beleid bracht de verschillende rechtsprekende colleges in beeld. Dit beleid, deze colleges en hun werkzaamheden worden in mijn proefschrift beschreven en sporadisch

¹⁰ BRvC II, 20-12-1948 inzake J. S. C. Schoufour en F. Swarttouw, zie *Noodzakelijk kwaad*, 513.

¹¹ *Noodzakelijk kwaad*, 518.

¹² Zie bijvoorbeeld over dit onderwerp met betrekking tot de bezettingsproblematiek: Ch. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (6e herziene en uitgebreide druk; Amsterdam-Meppel, 2002) hoofdstuk xiv, paragraaf 2.

beoordeeld aan de hand van door henzelf gehanteerde en aan het wetsysteem ten grondslag liggende maatstaven.

In zijn reactie op mijn werk gebruikt Klemann economische argumenten om de opportuniteit van juridisch handelen te beoordelen. Met behulp van die argumenten velst hij, zoals gezegd, sterk normerende oordelen en soms doet hij dat ook los daarvan. Dat is bijvoorbeeld het geval waar hij de stelling verdedigt dat er aan de berechting van economische collaborateurs helemaal niet had moeten worden begonnen, nee zelfs, dat de van hulpverlening aan de vijand beschuldigde ondernemers niet als economische collaborateurs hadden mogen worden bestempeld. Daarmee velst Klemann een moreel oordeel niet alleen over de merites van de wettelijke bepalingen terzake, maar ook over de maatstaven die door de verschillende actoren zelf tijdens en na de bezetting werden gehanteerd. Dat staat hem vanzelfsprekend vrij. Maar met geschiedwetenschap, die het eigen standpunt problematiseert en probeert het eigen oordeel in te tomen bij het analyseren van het verleden, heeft zo'n benadering mijns inziens niets van doen.

Klemann paart aan zijn oordeelsvorming een stelligheid die bevreemdt, zoals bijvoorbeeld waar hij opmerkt: 'In het beste geval kan haar [koningin Wilhelmina's] houding worden gekwalificeerd als een uiting van het enige waar een verdreven vorstin zich aan kan vastklampen, de moed der wanhoop.' Soms is zijn oordeel zelfs losgezongen van de documenten die daarop betrekking hebben. Zo prijst hij dr. H. Colijn (deze had 'zelden zo gelijk'), omdat de oud-premier in de zomer van 1940 de bevolking had voorbereid op een Duitse bezetting tot tenminste het jaar 2000. Daar staan talloze verklaringen tegenover die een heel ander geluid laten horen. Mr. J. D. Schepers bijvoorbeeld, destijds nauw betrokken bij het vinden van de 'juiste houding' van het bedrijfsleven tegenover Duitse militaire orders, wees er voor de Parlementaire Enquêtecommissie op dat 'wij een bezetting van zoiets als een jaar of acht voor ogen hadden.'¹³

Het is voorts van belang erop te wijzen waarom ik in mijn boek geen woord vuil maak aan 'het prisoners dilemma'. De reden is eenvoudig omdat die problematiek naar mijn mening niet speelde: de ondernemers zaten niet in de positie van de 'prisoner' uit de speltheorie, al stonden zij wel voor morele dilemma's die dan ook uitvoerig ter sprake komen. Dat laatste geldt ook voor het al dan niet vrijwillige karakter van de door het bedrijfsleven verleende hulp aan de vijand, waarover Klemann — zich tot tolk makend van dat bedrijfsleven — opmerkt: 'Zij [de ondernemers] werden door de omstandigheden gedwongen en namen geen vrijwillig besluit.' De jurisprudentie laat — op een enkele uitzondering na — zien dat de pressie die door de Duitse bezettende macht op het Nederlandse bedrijfsleven werd uitgeoefend evenals de 'dwang der omstandigheden' geen overmacht in de zin van artikel 40 van het Wetboek van Strafrecht opleverden. Voorts stelde de rechter vast dat een eventueel in de aanvang van de bezetting uitgeoefende druk nimmer een verweer kon opleveren voor een jarenlange werkzaamheid ten behoeve van de vijand. In dit verband vestig ik er nog de aandacht op dat niemand is vervolgd alleen vanwege zijn houding in 1940.

Tenslotte vindt Klemann, zelf auteur van de belangwekkende studie *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam, 2002), het teleurstellend dat ik zo weinig aandacht heb besteed aan de context waarin de gebeurtenissen tijdens de bezetting plaatsvonden. Hier wreekt zich dat hij zich in zijn bespreking vrijwel geheel op het eerste hoofdstuk van mijn boek heeft geconcentreerd. In de daarop volgende hoofdstukken en in het bijzonder in het meer dan 200 pagina's tellende hoofdstuk 5 komt deze context namelijk ruimschoots aan de orde.

¹³ *Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945, 7c, Verhoren. Leiding en voorlichting aan ambtenaren en burgers in de bezette gebieden; het contact met en de politiek ten aanzien van de verzetsbeweging in Nederland* ('s-Gravenhage, 1955) 576.

Heeft Klemanns bijdrage betrekking op slechts één hoofdstuk, die van Faber concentreert zich op enkele ‘randgebieden’ van mijn boek: de positie van de ‘kleine’ collaborateur, de eindcijfers van de bijzondere rechtspleging en het poenale karakter van het sepot. Faber verdedigt deze keuze door op te merken dat ze voor ‘de belangrijkste conclusies’ die ik trek ‘heel belangrijk’ zijn. Ik zal hieronder aantonen dat dit niet het geval is.

Allereerst het punt van het sepot. Faber wijst er terecht op dat niet zelden van berechting (of zuivering) werd afgezien omdat men vond dat de betrokkene met het ondergane voorarrest al voldoende was gestraft. In een dergelijk geval zou het zijns inziens niet juist zijn de bestraffing mislukt te noemen. Afgezien van het feit dat in dergelijke gevallen in beginsel op het voorarrest een (al dan niet voorwaardelijke) buitenvervolginstelling volgde, verschil ik hier niet met hem van mening. Het is dan ook onjuist te beweren — zoals Faber doet — dat ik dergelijke gevallen ‘op het schaalte ‘bestrafing mislukt’ heb gedeponereerd. Integendeel.¹⁴ Wel is het zo dat bijvoorbeeld de door mij behandelde strafzaak tegen de Duitser Richard Fiebig een voorbeeld is van een mislukte bestraffing, omdat niettegenstaande een jarenlang voorarrest de zaak tegen hem uiteindelijk door onkunde en laksheid van de zijde van de staande en zittende magistratuur werd geseponereerd.¹⁵

Wat betreft ‘het groentemannetje op de hoek’ (in het jargon van die tijd synoniem voor de ‘kleine economische collaborateur’) geef ik toe dat diens positie in vergelijking met die van de industriële collaborateur wat onderbelicht is. Dat heeft alles te maken met de compositie van het boek. De lezer zij getroost, het boek was anders nog dikker geweest. Ik bestrijd echter dat daardoor mijn conclusie wordt aangetast dat het groentemannetje zwaarder is getroffen dan de fabrieksdirecteur (ik denk hier in het bijzonder aan het voorarrest en de opgelegde gevangenisstraf). Er was sprake van (vaak ergerlijke) rechtsongelijkheid.

Rest het cijfermateriaal. In het in 2000 verschenen *Bijzonder Gewoon* hebben S. Faber en G. Donker aangetoond hoe volstrekt onduidelijk het is om hoeveel dossiers en verdachten het gaat in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR).¹⁶ Een paar jaar eerder heb ik er al op gewezen dat de statistische gegevens met betrekking tot de bijzondere rechtspleging met een korreltje zout moeten worden genomen.¹⁷ Ik heb gemeend deze gegevens desondanks te moeten publiceren, omdat dit zo gespecificeerd voor het laatst in een wetenschappelijke studie een halve eeuw daarvoor was gedaan door W. M. E. Noach.¹⁸ De cijfers die ik noem in *Farce* (47 vlg.) en *Noodzakelijk kwaad* (773 vlg.) wijken overigens niet veel af van de zijne. Het komt er op neer dat er mogelijk een half miljoen dossiers zijn (geweest). Slechts van circa 200.000 dossiers is het bestaan zo goed als zeker¹⁹ en van circa 100.000 dossiers is het bestaan min of meer zeker.²⁰ Van de rest, dat wil zeggen van maar liefst 200.000 dossiers, is het bestaan ongewis.

Uit deze cijfers blijkt in elk geval dat verreweg de meeste zaken buitengerechtelijk zijn

¹⁴ Zie bijvoorbeeld *Noodzakelijk kwaad*, 712, 734.

¹⁵ *Noodzakelijk kwaad*, 633 vlg.

¹⁶ S. Faber, G. Donker, *Bijzonder Gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de ‘lichte’ gevallen* (2e dr.; Haarlem, 2001) 33 vlg. Deze publicatie verscheen ter gelegenheid van de overdracht van het CABR van het ministerie van justitie aan het Algemeen Rijksarchief (het huidige Nationaal Archief).

¹⁷ J. P. Meihuizen, *Farce. De bestraffing van economische collaboratie 1944-1951* (Amsterdam, 1998)

¹⁸ Idem, *Noodzakelijk kwaad*, 479, 773.

¹⁹ W. M. E. Noach, *De Bijzondere Rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren* (’s-Gravenhage, 1948) 21-22.

²⁰ Te weten: bijzondere gerechtshoven (16.000), tribunalen (50.000), voorwaardelijke buitenvervolginstelling (90.000) en onvoorwaardelijke buitenvervolginstelling (39.000).

²¹ Te weten: sepot door het openbaar ministerie.